

Болат ҚОРҒАНБЕКОВ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИДІҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ОРНЫ

Благодаря хикметам Ходжа Ахмеда Ясауи казахский народ благополучно усвоил его учение (хал илими). Ощутимо влияние этого учения в быту, в духовной жизни и в фольклоре казахов.

Yesevi hatretlerinin hikmetleriyle kazak halkı tasavvufî ilminden çok yakından istifade etti. Kazakların günlük hayatında ve folklorinde bu ilmin etkisi her yerinden gözüktü.

Қазақ топырағында дүниеге келген ғұлама-данышпандардың барлығы ұлт дүниетанымы мен мәдениетінде өздерінің өшпес іздерін қалдырды. Солардың ішінде Қожа Ахмет Ясауидің орны ерекше. Оның ілімі мен еңбектері қазақ тарихындағы түбегейлі өзгерістерге себеп болып, қоғамдық санаға айрықша ықпал еткендігін, жеке адам мен қоғам өміріндегі дін мен діл, тіл мен құлық тазалығына кешіл болғандығын тарихшылар, этнографтар, саясаткерлер, әдебиет пен өнер өкілдері жиі айтып жүр. Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың: «Нақ осы Ясауи ілімі арқылы ислам қазақтардың рухани өмір салтына айналды да, кейінгі сегіз ғасырдың өн бойында соларды жебеп келді. Қазақ хандығы мен қазақ халқы құрылғанда, солардың бастау бұлағында осы ілім тұрды» [1], – деуі соның жарқын дәлелі. Солай бола тұра, осы көзқарасты нақты дәлелдермен дәйектейтін ғылыми еңбектердің аз екендігі жасырын емес. Бұл мәселе төңірегінде айтылған сүбелі ойларды А.Әбуовтің [2] және Д.Кенжетайдың [3] еңбектерінен көреміз. Дегенмен бұл тақырып арнайы қарастыруды қажет етеді.

Түркілер тарихындағы түбегейлі өзгерістердің негізі болып, ұлттық дүниетанымның ислами аяда қайта қалыптасуына әсер еткен Ясауи ілімі өзінің бастауын Құран мен хадистерден алды. Әсіресе, жазу мәдениеті кең түрде өркендеуге мүмкіндік аз көпшелі қоғамда Ясауи ілімінің орны өлшеусіз еді. Исламдағы ілім атаулы шартты түрде батини (ішкі, жүрек ілімі) және захири (сыртқы) деп екіге бөлінсе, жазу-сызудың көбіне сыртқы ілімді үйретуге жұмсалатыны белгілі. Жазбаша діни сауатты адамдардың фикх, шарият ілімдерінің тұтқынында қалып, рухани ілімнен мақұрым болған жағдай жиі қайталанатындығының бір себебі осында болса керек. Семиотика саласының білгірі Ю.Лотман ауызша және жазбаша мәдениетті салыстыра келіп, жазба мәдениетінің адамды эгоизмге тәрбиелейтінін, ал ауызша мәдениеттің ішіндегісін бүкілсіз көрсетіп, ашық қимылдайтын адамды жоғары бағалайтынын айтады [4]. Шынында да, кітаптан білім алған ізденушінің өз-өзімен болып, даралыққа бет бұратынын оңай аңғаруға болады. Ал жазусыз мәдениет өркендеген көпшелі қоғамда адамдардың сұхбатқа бейімділігінің, белсенділігінің нәтижесінде даналық қасиет өз деңгейінде бағаланады. Данышпандар құрметтеліп қана қоймай, көпшілік

соны үлгі тұтады. Алайда бұдан рухани ілімнің көпшелі қоғамда ғана дамитыны және жазу мәдениетінің қажетсіздігі туралы әңгіме айтылып отыр деген ой тұмауы керек. Рухани ілімнің отырықшы елдерде де дамыған кездері аз емес, жазу мәдениетінің де қоғамға тиізген пайдасы өлшеусіз. Бұл жерде сөз көпшелілер мәдениетінің руханият дамуына туғызған қолайлы жағдайы туралы ғана болып отыр. Осындай қолайлылық өз нәтижесін беріп, көпшелілер арасынан пыққан әулиелер сан жағынан да, сапа жағынан да артықшылық танытты.

Рухани ілімді барынша терең меңгерген, оның биік шыңына жеткен тұлғаның бірегейі Қожа Ахмет Ясауидің қазақ даласынан шығуы бұл ілімнің осы ортада кеңінен тарауына үлкен себеп болды. Қазіргі кезде «Ясауи жолы» деген тіркестің жиі қолданылуы әбден заңды. Алайда мұны Қожа Ахмет Ясауидің өзі ойлап ташқан жол деп ойлау қате болмақ. Ясауи жолы – пайғамбарлар мен жүрек көзі ашылған әулиелер жүріп өткен ақиқат жолы. Осы ілімді даламызда орнықтырып, оның айқын жолын көрсеткен Қожа Ахмет Ясауи болғандықтан, осындай ұғым қалыптасты. Ясауи өзі таратқан рухани ілімді «хал ілімі» деп атады. Ол ғылымқалмен, яғни қал ілімімен қатар айтылады. «Қал» арабтың «қала» – «айту» деген сөзінен келіп шығады. Сопылықта қал – айтуға болатын, тілмен жеткізу мүмкін ілім, яғни адам үйрете алатын ілім болса, хал – тілмен жеткізуге келмейтін, Жаратушының өзі ұстаздық қылатын ілім. Қал ілімінің мақсаты халге жеткізу болса, халдің мақсаты – Құдайға жеткізу. Хал ташпай, қал ғылымының тұтқынында қалып қою – сопы үшін ең аянышты жағдай. Өйткені ол түпкі мақсатқа жеткізе алмайды. Ясауи бойынша, ол тіпті қабірде алынатын сұраққа да жауап беруге мүмкіндік жасай алмайды.

Мункур-Накир: «Ман раббика» деб сауал қылғай,
Қала ғилмидин бир нуктаси кар қылмағай, -

(Мүңкір-Нәнкір: «Иең кім?»), - сұраған кезде,
Қал ғылымының бір нүктесі де пайда бермейді) [5], -
дейді бұл туралы Қ.А.Ясауи. Сондықтан әулиелер сұлтаны қал ілімін өз орнында пайдалануды ұсынып:

Қал ғилмини оқубан,
Хал ғилмиға етибан, -

(Қал ғылымын оқы да,
Хал ғылымына жет) [5, 202], -
дейді.

Сопы-дәруіштер рухани ілімді халық жүрегіне әдет-ғұрып, ауыз әдебиеті арқылы сіңіре білді. Олардың әрбірі ауыз әдебиетінің білгірі болды. Ел ішінде Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар мен оның серіктері жайындағы қисса-дастандарды таратушы да солар еді. Олардың халықты иманға ұйытудағы орны ерекше болды. В.В.Радловтың: «Маған қазақтар арасында исламды

орнықтыруға бір «Жұм-жұманың» әсері даланы кезіп жүрген жүздеген молдадан артық тәрізді» [6], – деуінде үлкен мән бар. Зікір алқасында айтылатын ғибадат сөздерін халық бесік жыры ретінде де пайдаланды. Бесік жырындағы «әлди-әлдің» түпкі мағынасы «Алла-ай, Алла-ай» деген зікір сөзі болып табылады. Көне қазақ тілінің артикуляциялық ерекшелігі бойынша, бір сөз ішінде екі бірдей дауыссыз дыбыс қатар айтылмайтын. Мәселен, Алла есімін қазақтар «Алда» десе, арабша «молла» дегенді «молда» деді. «Алда-ай, Алда-ай» формулалық тіркесі жіңішкере келіп, «әлди - әлдиге» айналды. Біз одағай деп есептеп жүрген, жас балалар қуанғанда айтылатын «алақай» сөзінің де түпкі мәні тереңде. Ол арабша «Алла хай» - «Алла мәңгі тірі» дегенді білдіретін зікір сөзі болып табылады.

Құдайға мінәжат етудің, жалбарынудың, Оны еске алудың озық үлгісі Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегінде өшпестей өрнектелген. Ясауи хикметтерінің ырғақтық өлшемі, көбінесе қазақтың қара өлеңімен және жыр өлшемімен, күй ырғағымен дәлме-дәл келеді. Бұл ерекшелік аталмыш шығарманың әуел баста ауызша айтуға бейімдеп шығарылғанын көрсетеді. Ел ішінде Ясауи хикметтерін жатқа айтатындар көп болған. Халық арасына кең тараған хикметтер қазақ фольклорына өз ықпалын тигізді. Әсіресе, дидактикалық мәндегі шығармаларда Ясауи ілімінен тамыр алып жататын мән-мағына айқын көзге түседі. Қазақтың терме-толғауларындағы, нақыл сөздері мен мақал-мәтелдеріндегі, қара өлеңдеріндегі насихат, жаман мен жақсыны айыра білу жолдарын көрсеткен пәлсапа Ясауи ілімінен бастау алары кәміл.

«Диуани хикмет» хақиқат жолындағы сопының рухани әлемінен көбірек дауар берсе, Ясауи ілімі мұнымен ғана шектелмейді. Бұл ілімде рухани тұлғаның сыртқы әлеммен байланысының да өзіндік регламенттері бар. Рухани ілімді өркендетуге қажетті өмірлік жағдайлардың дұрыс сақталуына Ясауи жолында айрықша мән беріледі. Қожа Ахмет Ясауи өз ілімін жаюға қажет деп есептейтін төрт түрлі өмірлік шарттың қатаң сақталуына ден қояды. «Ясауидің ойынша, кемел адам болу үшін төрт шарт жүзеге асырылуы тиіс: мекен (кеңістік), заман (уақыт), ихуан (бауырмалдық, өзара ынтымақтастық), рабт-и Султан (мемлекет басшысына риясыз берілгендік). Яғни біріншіден, шәкірттердің ойы бөлінбеуі, алаңдамауы және зікірмен айналысуы үшін, ең алдымен, ыңғайлы кеңістік (мекен-отан) болу керек.

Екіншіден, шәкірттер арасында, мемлекетте жұмыссыздық, соғыс және т.б. келеңсіз оқиғалар болмауы керек. Яғни, мұндай құбылыстар шәкірттің кемелдену уақытына кесірін тигізеді.

Үшіншіден, шәкірттің барлық моральдық-парасаттылық асуларында, мақамдарда, қылуат пен қырық күндік рухани тәрбиелеу, жаттығу мектебінде бір саптан табылатын кемелдік жолындағы рухани достардың болуы керек.

Төртіншіден, шәкірттер мемлекет басшысына берілген, адал болулары керек. Ясауидің жолында шәкірттіктің соңы, яғни кемел адамның рухани асуларының ақырғы мақсаты - «шақыр жолы» болуы керек.

Осы кемелдікке жету жолында шәкірттер үшін қойылатын талаптар мен өте құнды ерекшеліктерді Ясауи мәдениетінің өкілі Хазинидің «Жауаһир-ул Абрар мин Амуаж-ил Ихар» атты еңбегінен кездестіреміз. Аталған төрт қажетті шарттың тікелей дәстүрлі түркілік дүниетанымының негізінен алынғандығын көруге болады» [3, 247-248], - дейді ясауитанушы Д. Кенжетай. Қазақ халқында аталмыш шарттардың қажеттілігін түсіндіретін, сол шарттарды сақтауға қызмет ететін аталы сөздер көп-ақ. Мысалы, «Қызға қырық үйден тыю, қала берсе күңнен тыю» деген мақал таза қазақы түсініктен, ұлттық салт-дәстүрден туғаны ақиқат. Жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрі қоғам мүшелерін туыстық бірлікті берік сақтауға, жеті атаны біліп, тарихи сананы жоғалтпауға мәжбүр етті. Президентіміз Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде бұл жайтқа ерекше көңіл бөлген. «Бір қарағанда жеті ата ұстанымы қарапайым болып көрінгенімен, жанұялық-туыстық етенелікті тірек еткен этникалық тұтастықтың қуатты арқауы, таптырмас темір қазығы болды. Күні бүгінге дейін, сахараның жазылмаған заңы бойынша жеті атаға дейін бір-бірімен үйленуге рұқсат етпейтін қазақтан басқа жер бетінде бірде-бір ел жоқ. Міне, қазақ халқының даналығы тудырған қуатты генетикалық тамыр қайда жатыр» [1, 42], – дейді ол. Бұл – Ясауи қажет деп ташқан төрт шарттың «ихуан» деп аталатын түрімен тығыз байланысты. Осыны жеріне жеткізе дәлелдеу үшін бірнеше ғылым салалары біріккен кешенді зерттеудің қажеттігі әлі де байқалады. Жалпы бауырластық, рухани бірлікті уағыздайтын, соны ұлықтайтын даналық сөздері аз емес. Ауызбіршіліктің адамзат қоғамына қажеттігін тікелей де, тұспалдап та жеткізудің үлгілері мол. «Ынтымақ түбі – игілік, бірлік түбі – игілік», «Ұрыс ырысты қашырап, ынтымақ халықты асырап», «Бірлік болмай, тірлік болмас», «Брыс алды – ынтымақ», «Теңге – тиыннан, ынтымақ – ұйымнан», «Бірлігі жоқ ел азады, бірлігі күшті ел озады», «Үйірлі құлан ақсағын білдірмес», «Алпау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Бір жеңнен қол шығар, бір жеңнен бас шығар», «Көптен қашқан көмусіз қалар», – деген сияқты тура мағынадағы мақалдар мен ауыспалы мәндегі мәтелдер де жиі айтылады. Бұлардың басты мәні – елді ынтымаққа шақыру. Сондай-ақ Ясауи бабамыз үлгі еткен «рабт-и сұлтан» шартына қатысты «Ұлықсыз жұрт – бассыз дене», «Хан – бас, халық – кеуде», «Хан – шаңырақ, халық – уық», «Ханын сыйламаған ел азады», «Ел ағасыз болмас, тон жағасыз болмас», «Көш басшысы жоқ ел оңбайды, құралай бастаған киік оңбайды», «Басшысыз елде береке болмас», «Әдепсіз үйге кірме, әкімсіз елде тұрма», «Патша – Құдайдың жердегі көлеңкесі», «Ханда қадыр болмаса, қарада ұят болмайды», - деген сияқты мақалдар бар. Мекен және заман шартын қуаттайтын: «Жекен жерінде көгерер, ер елінде», «Елінен безген ер оңбас, көлінен безген қаз оңбас», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде

ұлтан бол», «Шетте жүрсең тарығарсың, өз еліңді сағынарсың», «Бақа көлінде патша, балық суыңда патша, жігіт еліңде патша» т.с.с. мақал-мәтелдер көп. Бұл даналық сөздер Ясауи ілімін дамытуға қажетті алғы шарттардың қажеттігін сезінуден, адамды, қоғамды бақытты өмірге бастайтын басты себептерді дұрыс түсінуден туған. Әрине, бұл түсінік тікелей Ясауи ілімінен туған және осы мақал-мәтелдер аталмыш алғы шарттардың сақталуына айрықша қызмет еткен деуге болады.

Қ.А.Ясауи өзінің дүниетанымдық ерекшелігін таңытатын хикмет жолдарының бірінде: «Сүннәт ермиш кафир болса берма азар», - дейді. Адамды дініне, нәсіліне т.б. ерекшеліктеріне қарай бөлмеу, алаламау идеясы бұл жолда айқын көрініс тапқан. Қазақ халқының ұлттық мінезіндегі сұхбатқа бейімділіктің, кеңпейілдік пен дархандықтың негізі Ясауи іліміндегі осы ұстанымнан келіп шығары анық. Осыған орай «Адамзаттың баласы кім болса да, жолда жатыр деп басып өтпе», - деген сияқты мақалдар бар болса, адам баласын құрметтеудің де өзіндік өлшемі, шегі бар екенін аталарымыз: «Еңкейгенге еңкей, атаңның қара құлы емес, шалқайғанға шалқай, пайғамбардың ұлы емес», - деп ескертеді. Адам баласының бұл дүниедегі ең ұлы міндеттерінің бірі – Құдайдың жаратқандарына қызмет қылу екенін әрдайым ескертіп отыратын Ясауи бабамыз оның ішіндегі ең ізгі істің адамзат қоғамына еңбек сіңіру екеніне көңіл бөледі. «Ғақил ирсаң иаранларға хизмат қылғыл», - дейді ол бір сөзінде. Адамзатқа, көпшілікке, халыққа қызмет қылуға үндейтін: «Қалыптан безсең де, халықтан безбе», «Көп ұнатса, көк тоқтыңды сойып бер», «Құдайдың бір аты – халық», «Құдайдың қарғысына ұшырасаң да, халықтың қарғысына ұшырама» тәрізді насихат сөздер өте ерте замандардан келе жатыр. Қ.А.Ясауи бұл көзқарасын барынша ұғынықты әрі әсерлі жеткізу барысында «топырақ болу» сөзін қолданады. Бұл сөз тіркесі өзгеше ұғым ретінде қалыптасқан. Хикметтердегі «топырақ» - семантикалық әр тарапты сөз. Қара жердің, топырақтың өмірлік мәніне зер салар болсақ, ол барынша қарашайым, жеміс беруші, сабырлы, қамқор, құшағына алушы, тазалаушы, жамандыққа жақсылық қайтарушы, яғни лас нәрсе, нәжіс төксе де, ол оның орнына гүл өсіріп береді. Хақиқат іздеуші әулиелер халыққа осы топырақ сияқты қызмет етті. Өз заманында көпшілік оларды түсінбей зәбір-жапа көрсетсе де, олар, керісінше, халыққа жақсылық жасаудан танған жоқ, елді ізгілікке бастайтын рухани ілім таратты. Халықтың аяғының астында топырақ сипат болып жату образы, бір жағынан, елге қалтқысыз қызмет етуді білдірсе, екінші жағынан, сопылардың «нәпсіні өлтіру» дағдысымен де байланысты. Қ.А.Ясауи бірде: «Он тургимда тупрақ сифат болдым мана», - десе, енді бірде: «Тупрақ болғыл ғалам сени басыб утсун», - дейді. Осы мазмұндас «Өз елімнің басы болмасам да, сайының тасы болайын», «Менде болсын, менде болмаса да, елде болсын», «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол», «Халық сүймес, халық сүйген суға да батпас, отқа да күймес», «Еңбек етпесең елге өкпелеме, егін екпесең жерге өкпелеме», «Өзге үйге құл болсаң, өз үйіңе ұл боласын» сияқты даналық

сөздер бар. Топырақ сияпат болудың қарсысына төкашарлық қойылады. «Төкашарды тәңір сүймейді», «Төкашардың тәубасы қабыл болмайды», - дейді халық бұл жайында.

Сопылық жолда Аллаға ғапшық болудың шарты – Оның дидарына ұшырасу. «Дидар – көру, тамашалау, жүз, көз, сияқты мағыналарға келеді. Сопылық терминдік мағынасы – құдайлық кереметті, сұлулықты тамашалау, сүйікті (хақ) дегенге саяды» [7], - дейді Д.Кенжетай. Сопылар дидар көру жолында екі дүниенің қызығын да, тіпті жәннатты да талап етпейді. Қ.А.Ясауидің «Ики ғалам ғапшатларин мәйга сатдим», «Билиңиз: ики жаһан кузга илмас даруишлар», - деген сөздері осы түсінікті білдіреді. Тек қана Жаратушыны талап етуді білдіретін «Шайдан басқа асым жоқ, Құдайдан басқа досым жоқ», «Талап пендеден, көмек Алладан», «Алла деген арымас, Алласыз пенде жарымас», «Күштіге сыйынсаң, Құдайға сиыш», «Құдайға сенген құстай ұшады, Адамға сенген мұрттай ұшады», «Жалғыздың жары – Алла» тәрізді мақал-мәтелдер көп. Дидар көруге қажетті шарт – жүрек көзінің ашылуы. Ясауи өзінің 10 хикметінде:

Мансур келгач дар игилиб узи алды,
Батын кузи ачуқлари хайран қалды,
Парту салыб Алла узи назар қылды,
«Ушуқа» деб дидарини курдим мана [5,153-154], –

дейді. Осыған орайласатын «Көзі соқырдан қорықпа, көңілі соқырдан қорық», «Ары таза жігіттің – жаны таза», «Ақымақтың ақылы білегінде, ақылдының ақылы жүрегінде» деген мақалдар бар.

Жүрек көзінің ашылуы, көкіректің оялуы – Жаратушының дидарын көруге жол ашатын басты шарт, сонымен қатар, ол екі дүние бақытының, ел бірлігінің және ұрпақтар салауаттылығының да кепілі. Сопылық танымда жүректі ластайтын «екі дұшпан» сырттан әсер етумен бірге, адамның ішкі әлемінен де орын алады. Сондықтан да бақыт үшін жүргізілетін күрес адамның өз-өзін жеңуі болып табылады және мұнда жеке адамдық бақыттың болуы мүмкін емес. Жеке адамның өз бақытын табуы өзгелерді, қоғамды жақсылыққа жеткізумен қатар жүреді. Сопылық таным бойынша, бір жүректің тазаруы барлық адам баласын бақытқа жетелейді. Бұл туралы Ясауи жолын үлгі тұтқан хакім Абай:

Жүректе көп қазына бар бәрі жақсы,
Теңіздің түбіндей-ақ қарап бақшы.
Сол жүректен жылылық, достық пенен
Бұлақша ағып ғаламға тарамақшы [8], -

деп жырлайды. Ал бар бақытсыздықтың көзі жүректің ластығы болса, оның себепкері – әлгі айтылған екі дұшпан. Бұл туралы Ш.Құдайбердіұлы:

Кейінгіге сәлем айт біз байғұстан,
Бұл сарайда көп екен бізге дұшпан.
Қызықтырып, қыздырып алдайды екен
Біреуі іштен болғанда, бірі тыстан [9], -

десе, дәл осыған ұқсас ойды М.Ж.Көпейұлы да жырға айналдырған:

Табылды өз бойымнан екі дұшпан,
Біреуі іштен болғанда бірі тыстан.
Кезіксе алтын-күміс тілін білген
Қорытып айырып алар бізді мыстан [10].

Алланы үздіксіз еске алу – адам рухын зұлым күштердің иелігінен, «екі дұшпаннан» толық азат етудің басты құралы. Бұл туралы Ясауи:

Закир болып зикрин айтса келган нида,
Шайтан лагин иетмиш фарсаң болғай жуда [5, 217],

немесе

Алла дибан куздин куйса, ғалам куяр,
Хас бандам деб рахман егам иалгуз суяр.
Иаш урниға қанын туқиб, иузни буяр,
Хамдин айтса, шайтан лагин қачар, достлар, [5, 178], –

дейді. Бұл ақиқатты кейінгі қазақ ақындары да жырға қосты. Мысалы, Сүгір Бегендікұлы:

Қожа Ахмет Ясауи
Зікір айтып зарлаған,
Жүзінен иман шапылған,
Зікірмен шайтан қашырған,
Көкірек көзі ашылған [11], –

деп жырласа, Ақтан Керейұлы:

Зікірмен зарлап түн қатып
Нәпсісін шапқан балгалап.
Шайтанды сеспен қашырған
Көкірек көзі ашылған [12], –

дейді. Сопылық танымда бүкіл адамзат қоғамындағы бақытсыздықтың, алауыздықтың себебі болған нәпсі мен шайтанды жеңудің басты құралы – осы зікір ғибадаты. Рухани ілімді таратудағы ең күшті құрал да осы – зікір практикасы болды. Зікірдің толық аты – зикрулла, яғни «Алланы еске алу» дегенді білдіретін сөз. Ясауи жолында зікірдің «алқа», «ара» және «күшия» деп аталатын түрлері қатар қолданылған. Рухани кемелдену кезеңдерінде олардың әрқайсысының өз орны бар. Ислам дінінің мәніне жеткізетін ғибадат түрі болғандықтан, Кеңес үкіметі кезінде зікір салуға қатаң тыйым салынды. Зікір практикасын меңгерген рухани тұлғалар бірінші кезекте қуғынға ұшырады. Одан бұрынғы Ресей патшалығы, Қоқан билігі кезінде де Ясауи жолын ұстанушылар қуғындалған болатын. Себебі олардың бәрі отаршылдық және басқыншылық саясат жүргізген мемлекеттер еді. Ал отарлау ісінің сананы өзгергуден басталатынын, ал сана діни нанымға негізделетіндіктен, бұл сойқанда дін мәселесінің алдыңғы орында тұратынын тарих бізге әлденеше рет көрсетіп берді. Бар мәнінен айырылып, сыртқы құлшылықтармен, тиымдар жүйесімен шектеліп қалған формальды ислам отаршылдыққа қарсы тұра алмайтын еді. Сондықтан аталмыш

сүргіндер кезінде дүмше молдалар мен сиқыр ілімдерін меңгерген аяр ғалымсымақтарға ол сойқанның салқыны тиген жоқ. Исламды мәнімен түсіндіретін хал ілімінің кілті – зікір салумен айналысқандар ғана қатал қыспақ көрді, өлім жазасына кесілді. Ғасырлар бойы желісі үзілмей келген зікір ғибадаты соңғы ғасырда көзден таса болғандықтан, көпшілік оны ұмыта бастады, тіпті оған жатсына қарайтын әдет пайда болды.

Рух зұлым күштерден азат болған кезде ағайын туысты бір-біріне, әйелді еріне, баланы ата-анаға қарсы қоятын аталмыш дұшпандардың әрекеті тоқтайды. Берісі бір отбасының, әрісі ауыл-аймақтың, тұтас елдің ынтымағы қолға осылай келмек. Ал бақыттың кепілі – ауызбіршілік екенін халықтың:

– Бақыт, қайда барасың?

– Ынтымаққа барамын, - деген мәтелінен-ақ білуге болады.

Азат рух Жаратушыны таниды. Жаратушы танылған кезде, оның жаратқандарының, яғни он сегіз мың ғаламның сырлары оңай игеріледі. Бұл – рухани-интеллектуалдық деңгейдің шыңға биігі болмақ. Қазіргі таңда Әбу Насыр әл-Фарабидің жетпіс тіл білуі, Әбу Райхан әл-Берунидің сан алуан ғылым, өнер салаларын қатар меңгеруі сияқты адам мүмкіндігінен тыс деп есептеліп жүрген қасиеттері де рухани деңгейдің осы биігінде мүмкінге айналады.

«Атадан оза туған бала» да кездейсоқтықтың нәтижесі емес. Бұл да жүрек тазалығына, сол жолдағы тақуалыққа тәуелді. «Ер көкірегі жүкті болмай, әйел дана тумайды», – деген мақалдан осы ақиқат танылады. Абай мен Құнанбай жайындағы халық аузында айтылған мына өңгімеде де осындай мән бар: «Бірде сөзден сөз шығып, Ербол Абайдың осындай зеректігін, зерделілігін айтып, халыққа айрықша қадірлі ұл екенін айтып, әкесі Құнанбайға мақтамай ма? Сонда Құнанбай:

- Әй, Ербол! Сен мақтағыш болсаң, алдымен мына мені – Құнанбайды мақта! Неге десең, мен өзімнен асырып, Абайды тудырдым. Ал, Абайың мықты болса, өзінен асырып ұл тудырсын. Оны содан кейін мақтарсың қарағым, – деген екен» [13]. Өзіл-шыны аралас айтылса да, осында үлкен шындық жатыр. Демек Абай атамиздың айрықша дарын иесі болып туылып, әлемді таң қалдырарлықтай даналықты меңгеруінің басты себебі Құнанбай атамиз бен Ұлжан анамыздың жүрек тазалығымен айналысқан дегдарлығында екен. Ясауи ілімі, осылайша, адам мен қоғамды, қоғам мен болмысты, ата-баба мен келер ұрпақты, ол дүние мен бұл дүниені тұтастықта қарастырады. Оның ізі халықтық салт-дәстүр мен фольклорда сайрап жатыр.

Хикметтерде жиі кездесетін метафизикалық ұғымдар халық даналығында да аз айтылмайды. Сошының ең басты екі жауы – нәпсі мен шайтан, олардың сипаты жайындағы ұғым-түсініктер халықтың ділмар сөздерінде едәуір жақсы беріледі. Шайтанмен, нәпсімен күрес туралы Қ.А.Ясауи: «Лапшкар тузап шайтан бирла мен уриштим», «Һиммат берсаң шум нафсимга урсам табар», «Нафис иолиға кирган киши расуа болур», -

десе, мақал-мәтелдер бұл жайында «Алланың шайтанынан, адамның шайтаны күшті», «Құдайдан безгенді шайтан сүйеді», «Сайтан жылап сендіреді», «Нәпсінің тізгінін тартпасаң, адамдық кетер, ар кетер, өмірге өрнек салмасаң, дүниеде болма бар бекер», «Ит терісі и болмас, нәпсісі жаман би болмас», «Ашу – ақылдың дұшпаны, нәпсі – иманның дұшпаны», - дейді. Әрдайым шайтанға қарсы мәнде сипатталатын періште туралы да «Біле тұра қателессең – күнә, Құдайдан қорықпағаның. Білмей қателессең – күнә, періштемен ақылдаспағаның», - деген сияқты мақалдар кездеседі. Қазақтың ұлттық санасына әбден сіңген «аруақ» ұғымы хикметтерде жиі айтылады. Және ол қазіргі пала сауатты діндарлар түсіндіріп жүргендей, «ширк» ұғымы төңірегінде емес, керісінше, жер бетіндегілерді қолдаушы, жәрдем беруші күш ретінде сипатталады. Қ.А.Ясауи бірде «Барча аруақ иғлиб келгай мубаракта», - десе, енді бірде «Аруахимдин мадат тиблап уқиң зинһар», «Он алтымда барша аруақ улеш берди», - дейді. Халық мақал-мәтелдерінде аруақтың үлес беретін сипаты да, жазалаушы қасиеті де көрсетіледі. «Дос берсе – жарын берер, Әруақ берсе – бәрін берер», «Құдай атқан оналар, әруақ атқан оңалмас», «Алла кешірер, әруақ кешірмес», «Аруақ аттаған оңбайды», - деген сияқты мақалдар соның дәлелі.

Хикметтердегі «Жамла базрак (әулиелер – Б.Қ.) иғылыб дуния қойдырдылар», «Он секизда шилтан била шараб иптім», «Қайда барсам Хызыр бабам хазир болды», «Қайда барсам Қызыр бабам меңа һамраһ», - деген жолдар аруақтың қолдаушылық қасиетіне деген сенімді күшейтері сөзсіз және олардың осы мазмұндағы мақал-мәтелдердің көптеп тууына себеп болғаны даусыз.

Аруақтың қолдаушылық, демеушілік қызметі, әсіресе, қазақтың қаһармандық жырларынан айқын көрінеді. Қаһармандық эпостың бүкіл халықты ержүректілікке тәрбиелеудегі негізгі күші кереметке деген сенімде жатыр. Ал ол сенім халқымыздың ғасырлар бойы ұстанып келген ислам дінімен, сопылық дүниетаныммен тікелей байланысты. Қазақтың батырлық жырлардағы реалды өмір шындығына ұқсай бермейтін кереметтік оқиғаларды халықтың шындық ретінде қабылдануына, бірінші кезекте, сопылардың өзі тікелей себешпі болған. Сопылар бейбіт заманда елге үлгі көрсетер еңбекқор, шаруа болса, жау шапқанда қолына қару алып, жауға қарсы тұрған. Бұған Ясауи ілімінің ірі өкілі Райымбек батырдың өмірі дәлел бола алады.

Ғасырлар бойы қаймағы бұзылмаған ұлтымыздың отаншылдық рухы қаһармандық жырлардан нәр алып жатқан. Ерлік эпосы елдің жауынгерлік рухының қайнар бұлағы болуымен бірге, болашақтың бұралаңсыз бағытын да болжап берген. Тарихи шындықтан айтарлықтай алшақ кетпейтін бұл жәдігерліктер бабалар ерлігін дәріштеп қана қоймай, олардың жаза басқан сәттерін, орны толмас өкінішті жағдайларын да көрсетіп отырды. Тоқтамысты мерг еткен Едігеннің ұйыған ұлысты тарыдай шапқаны, сондықтан өз өмірінің трагедиямен аяқталғаны, дүние үшін әділетсіз жорық

жасаған Қобыландының, жауына сенген Алшамыстың тұтқында қалуы, «бір сынаған жаманды екіншілей сынамау» керектігін ұмытқан Ер Тарғынның мертігуі, т.с.с. жайттар өте әсерлі бейнеленіп, ел есінде берік орнығып қалған. Батырлық жырлар сол арқылы нені үлгі тұту керек, неден аулақ болу керек дегенді тайға таңба басқандай айқындап танытты. Және үйрену мен жиренудің бұл өрнегі жеке басқа қатысты моральдық-этикалық құндылық болуымен бірге, қоғамдық-әлеуметтік мәні күшті тәрбие құралына да айналды. Яғни осы арқылы ел болып қалудың шарттары мен қағидалары көрсетілді. Бұл да Ясауи ілімінің өмірлік шарттарымен сабақтастықты білдіреді. Осы ұстанымдардың қаншалықты маңызды болғанын көп ғасырлардан кейін дана Абай да отыз тоғызыншы қара сөзінде ескерткен еді. «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржолға жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, *біз де ел қатарына кірер едік* (курсив біздікі – Б.Қ.). Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінез қайсы десең, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы мен топ басылары қалай қалса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқыңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегеніңді жетілгемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, пынымен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екінші мінезі – намысқорлық екен. Ат аталып аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен, «Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады» деп, «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» деп, «Ағайынның азары болса да безері болмайды», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп, «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» десіп. Кәнеки енді осы екі мінез қайда бар? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді», – дейді ғұлама. Хакім Абай күн тәртібіне қойған осы мәселе бүгін де ділгір және барлық уақытта да көкейкесті болып қала бермек. Ясауи іліміндегі рабт-и сұлтан шарты мен арлылық принциптерінің бұзылуы салдарынан ХІХ

ғасырдың II жартысындағы қазақ қоғамының сыртқы экспансияға қарсы тұра алмаған ақиқаты осы қара сөзде дәл көрсетілген.

Ясауи ілімінің халық арасына кең таралуына оның «Диуани хикмет» жинағы айрықша қызмет етті. Ел ішінде бұл жинақты түгел жатқа айтатындар көп болды. Оларды жұрпшылық «хафиз» деп те атаған. Құранды түгел жатқа білетіндерге берілетін бұл атақ, сірә, әулиелер сұлтанының: «Менің хикметтерім Алладан пәрман, бар мағынасы білгенге – Құран», – деген сөзіне байланысты туса керек. Хикмет (хикмат) – араб-парсы тілдерінде «даналық», «даналық сөздер» дегенді білдіреді. Құран кәрімді айшықтауда негізгі екі әдіс: тәфсир – оның мағынасын ашып мазмұндап түсіндірумен қатар, тәуил – Құранның негізгі мәнін жүрегіне сіңірген, хақиқат мәнін таныған Құдайдың сүйген құлдарының жүрек тереңінен табылатын Иллахи ілімді баяндайтыны белгілі. Сондықтан Ясауи хикметтерінің Құранның сырлы әлемін, терең мәнін танытатын Алланың пәрмәні деп қабылдануы түсінікті. «Диуани хикметке» кейінгі замандардағы ясауия өкілдері автор атынан өз хикметтерін қосқанмен, олар Қожа Ахмет Ясауи ұстанған сопылық этика нормасынан шықпай, ұлы ұстазға деген құрмет аясында ғана шығармашылық еңбек еткен. Сондықтан мұндағы барлық хикметтер Ясауи дүниетанымынан алшақ кетпеген. Қожа Ахмет Ясауи өз заманында парсы тілінің қолданылу аясының кеңдігін біле тұра және бұл дәстүрдің басым болғанына қарамастан хикметтерін мақсатты түрде түркі тілінде жазды. Мұны ұлы шайықтың:

Қоптамайды ғалымдар сіздер айтқан түркіні,

Білгендерден есіткіл, ашар көңіл мүлкінің.

Аят, хадис мағынасы түркі болса муафиқ (жақсы)

Мағынасына жеткендер, жерге қояр бөрігін [14], -

деген хикметінен анық көреміз. Хикметтердің халық арасында кең тарауымен бірге түркі тілінің мәртебесі көтеріліп, тұрмыстық тіл болып қалған аянышты халінен мемлекеттік тілге айналды.

Қазақ руханиятында жетекші орынды иеленген би-шешендердің, ақын-жыраулардың барлығы Ясауи жолының өкілдері болды. Бұл ақиқатты атеистік қоғамның қылышынан қаны тамып тұрған кезде де айтқандар болды. Мысалы, С.Сейфуллин: «Қазақ арасында жазба әдебиетін таратқан – Түркістаннан шыққан қожалар. Ол кезде қазақтың арасына көп таралғаны – Қожа Ахмет Ясауидің кітабы. Біздің қазақ ақындары соған еліктеп кеткен» [15], - десе, С.Мұқанов: «Қазақта шарияттан тариқат басым болған. Бұл заңды қолданушылар билер» [16], - деген болатын. Қожа Ахмет Ясауидің қазақ мәдениетіндегі орнын қанша зерттесек те, бұл мәселені біржола шешу мүмкін емес. Сөзімізді осы жөнінде айтқан Р.Бердібайдың сөзімен түйіндейік: «Түркі-ислам дүниесінің ең киелі кітабына айналған «Хикметтердің» қадір-қасиетін жүздеген жылдарда ешбір зерттеуші түгел анықтадым деген емес. Демек, бұл кітап түркі халықтарының, соның ішінде

Қорғанбеков Б. Қожа Ахмет Ясауидің қазақ мәдениетіндегі орны.

қазақ халқының рухани кәдесіне жарайтын «өмір оқулығы» болып қала беретіні кәміл» [17].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Назарбаев Н.* Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 1999, 279 б.
2. *Абуов А.* Мироззрение Ходжа Ахмета Яссави. Алматы: 1997, С.151-167.
3. *Кенжетай Д.* Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Түркістан: Тұран, 2004.
4. *Лотман Ю.* Мәдениеттер типологиясы // Әлем. Альманах. Алматы. Жазушы, 1991, 246-247 б.
5. *Ясауи Қожа Ахмет.* Диуани хикмет (Ақыл кітабы) (баспаға әзірлеп, қазақша аударғандар – М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи). Алматы: «Мұратгас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993, 184 б.
6. *Радлов В.* Алғы сөз // Ел қазынасы - ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері) Алматы. Ғылым, 1994, 12 б.
7. *Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи.* Көңілдің айнасы (Мират-ул Қулуб) дайындаған Досай Кенжетай Тұрсынбайұлы. Анкара, Билик, 2000, 52 б.
8. *Құнанбайұлы А.* Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы, 2002, 49 б.
9. *Құдайбердиев Ш.* Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1988, 76 б.
10. *Мәшһүр-Жүсіп.* Шығармалары. І т. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003, 121 б.
11. Тіл таңбалы адайдың ақындары (құраст. Жетібай Жылқышыұлы). Ақтау: 2010.
12. *Ақтан Керейұлы.* Ақтанның ұстазы Абдолла қазіретке айтқаны // Көне күннің жыр күмбезі (құраст. Б.Нұрдәулетова). Алматы: Жазушы, 2007, 193 б.
13. Абай әзілдері. Алматы: Ғылым, 1995, 26-27 б.
14. *Зейбек Н.К.* Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер (аударған Д.К.Тұрсынбайұлы). Анкара: Бойут-Таң, 2003, 51 б.
15. *Сейфуллин С.* Шығармалар. 6 т. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1964.
16. *Мұқанов С.* Таңдамалы шығармалар, 15-т, Алматы: 1979, 62 б.
17. *Бердібай Р.* Жұлдыздар жарығы. Алматы: Білім, 2000, 12-13 б.

REZUME

KORGANBEKOV B. (Shymkent) THE PLACE OF K.A.YASAWI KAZAKH CULTURE

Through the “hikmets” (wisdom) of K.A.Yasawi, kazakh people well introduced his “hal” (spiritual science) . This studys effect shown in daily life, in spritual life and folklore.